

Aliyə Əhmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

YUXUNUN BƏDİİ PRİYOM KİMİ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *simvol, yuxugörmə, məna, bədii priyom, psixoloji.*

Keywords: *symbol, dreaming, meaning, literary device, psychological*

Ключевые слова: *символ, сновидение, смысл, литературный прием, психологический*

Məqalənin əsas məqsədi yuxunu həm fizioloji, həm də psixoloji hadisə kimi araşdıraraq onun ədəbiyyatda istifadə qaydalarını üzə çıxarmaqdır. Bədii əsərdə yuxu mətn daxilində mətn olaraq, üstələndiyi psixoloji missiyası ilə müəllifin və qəhrəmanın ən məxfi düşüncələrini oxucuya ifşa edən psixi durumun təzahür formasıdır. Eyni zamanda bədii əsərdə yuxu süjet xəttinin inkişaf dinamikasını müəyyənləşdirən bədii priyomdur. Yuxu həm fizioloji, həm psixoloji anlamda bədii mətn daxilində semiotik elementdir və mənası universal simvolların dərki prosesində yozula bilər.

Bəşər övladının yaddaş mexanizmi tibb elmi tərəfindən ən çox araşdırılan və buna rəğmən, hələ də tədqiqata ehtiyac duyulan sahədir. Habelə, daxili tələtlərimizi, hiss və həyəcanlarımızı, ən intim arzu və istəklərimizi təcəssüm etdirən yuxu fraqmentləri özünü təhlil istiqamətinə yönəlmiş mühüm psixoloji vasitə olaraq mövzuya baxışı aktual edir. Yuxu ən gizlin duyğuların məcrasını göstərən və daxilə qarşı açan semiotik vasitə, unikal funksional sistemə sahib psixikamızın məhsuludur. Yuxu fraqmentlərinin mənadaşıyıcı funksiyası onu həm tibb, həm də ədəbiyyat sahəsində mühüm diskurs vasitəsinə çevirir. Yuxugörmənin fizioloji mexanizminin təhqiqi onun yaddaşa sıx əlaqəsinin olduğu faktını ortaya qoyur. M. N. Livanova görə yuxu yaddaş neyrofiziologiyasının əsas problemi kimi tədqiq olunmalıdır. Yaddaş mexanizminin çoxfunksiyalı sistemini hərtərəfli araşdırılmasında dünya tibb birliyi bir sıra qaranlıq məqamların mövcudluğunu təsdiqləyir. Buna sübut olaraq insan beynində yaddaş qurğusunun hansı yarımkürədə yerləşməsinə bu günə kimi tam dəqiqliklə müəyyən edilə bilinməməsidir. Belə ki, hər hansı bir beyin travması nəticəsində yaddaşını itirən insanın xatirələrinin məhz sağ və ya sol yarımkürədə hiyf olunması cavabsız olaraq qalır. Faktiki olaraq yaddaşın itməsi hər iki beyin yarımkürəsinin zədələnməsinin nəticəsində baş verə bilər. Zamanla bərpa olunan informasiya blokunun mərkəzi, yəni hafizənin harada yerləşməsi, tibb elmi üçün müəmma olaraq qalmaqdadır. Yaddaşın yuxu ilə əlaqəsi olduğunu iddia edənlər, diqqətləri yuxunun üzərinə çəkir və konkret olaraq sual ortaya qoyur: insan övladı niyə yuxu görür və bu prosesin əsas vəzifəsi nədən ibadətdir? I.R. Tarxanov və onunla həmfikir olan bir sıra alimlər iddia edirlər ki, yuxu beynin anemiyasından irəli gəlir. Məsələn, Villis və Morqanın fikrincə yuxu prosesi zamanı beynə yüksək təzyiqlə qan daşınır. Prinye də eyni fikri təsdiqləyir — yuxu beyni qanla təmin edir. Əslində yuxunun əsas məqsədi bədənin deyil, beynin dincəlməsini təmin etməkdir. Oturaq və ya uzanmış hərəkətsiz vəziyyət

bədənin dincəlməsinə səbəb ola bilər, lakin beyin yuxu prosesində dincəlir. Yatmaq beyin və bədənin yorulması ilə müşahidə olunan patoloji hala gətirib çıxaracağı kimi, yatıb yuxu görməmək də beynin fizioloji disfunksiyasına səbəb ola bilər.

Yuxu təkə tibb peşəkarlarının deyil, ədəbiyyat ustalarının da marağına səbəb olmuşdur. Haruki Murakami yuxunun fizioloji mexanizmini dərindən araşdıraraq onun fəlsəfi axarla işləməsi qənaətinə gəlir və yuxuya metafizik yanaşmasını “Yuxu” (“Sleep”- “The Elephant Vanishes” (“Filin Qeyb Olması”), 1993) adlı hekayəsində bu cür vurğulayır: “Yatarkən insanın eyni istiqamətdə daima hərəkət edən əzələləri boşalır; həmçinin yuxu beyində dövr edən yalnız bir istiqamətə yönəlmiş fikirləri həm sakitləşdirir, həm də saf-çürük edilməsini təmin edir. Yatmaq elə bir prosesdir ki, insanın təbiətinə karma ladüdlüyü ilə proqramlaşdırılmışdır və heç kim bundan qaça bilməz. Əgər kimsə bu cizgindən kənara çıxmış olsaydı, onun “varlıq təməli” sarsılmış olardı”.

“In sleep, people naturally relax muscles that have consistently used in only one direction; sleep both calms and provides a discharge for thought circuits that have likewise been used in only one direction. This is how people are cooled down. Sleeping is an act that has been programmed, with Karmic inevitability, into the human system, and no one can diverge from it. If a person were to diverge from it, the person’s very “ground of being” would be threatened” [17, s. 34]

Beynin normal fəaliyyəti üçün təkə yatmaq deyil, yatacaq yuxu görmək vacibdir. Yuxu zamanı beyin bütün kənar qıcıq və reaksiyalardan təcrid olunur. Bir qədər fərqli situasiya balinalarda və delfinlərdə müşahidə olunur – bu su nəhənglərinin beyni yuxu zamanı növbə ilə dincəlir – sağ yarımkürə yuxu prosesinə daxil olanda sol yarımkürə ayıq vəziyyətdə olur ki, suyun üzərində yatan canlıyı batmaqdan və hər hansı bir təhlükədən qorusun. İnsanlarda isə beyin tamamilə ətraf aləmdən təcrid olunaraq şüurla şüursuzluğun birləşdiyi nöqtəyə qovuşur. Maraqlıdır ki, insan yalnız öz adına reaksiya verir. Yuxu əsnasında sinir sistemi təzələnir, eyni zamanda yaddaşdakı informasiyaların saf-çürük edilməsi funksiyasını daşıyır. Lazımlı və lazımsız informasiyaların nizama salınaraq qısamüddətli hafizədən uzunmüddətli hafizəyə ötürülməsində fizioloji rol oynayır.

Yuxu yaşanmış hadisələrlə bağlı assosiasiyalar sistemi yaradaraq simvollar və rəmzlər şəklində beyində canlanır. Yaddaşa bağlı öz təsdiqini tapmış ən əski və günümüze gələn çıxaraq aktuallığını itirməmiş yeganə psixoloji nəzəriyyə assosiativ nəzəriyyədir. Təsəvvür etməklə əlaqə assosiasiya adlanır. Termin ingilis mütəfəkir Con Lok tərəfindən irəli sürülmüşdür. Assosiasiyaları əlaqəyə, bənzərliyə və ziddiyyətə (bənzərsizliyə) görə 3 tipə ayırmaq olar. Əzbər bildiyimiz hər hansı bir şeyin səslənməsini eşitdiyimiz zaman qeyri-ixtiyari onun davamı beynimizdə canlanır. Bu əlaqəli assosiasiyadır. Bənzərliyə görə assosiasiyalar isə beyində eyni qəbildən olan nəsnelərin birinin digərini xatırlatması ilə bağlıdır. Məsələn, ilk baxışda qartal dimdiyini xatırladan qeyri-simmetrik burun qartal görüntüsünün gözü-müzün önünə gətirir. Ziddiyyətə görə assosiasiyalar isə əksiliklərin vəhdətindən doğur. Susuzluq suyu, bezdirici qızmar günəş sərin mehi, səhra yaşıllıq vadini, insanı yoran səy-küy sakitliyi xatırladır. Deməli, bir-birinə zidd iki qüvvədən biri digərinin xatırlanmasında assosiativ rol oynayır. Məşhur ingilis psixoloq Bartler id-

dia edirdi ki, təkrarən yada salınan obyektə bağlı yaddaşda az da olsa nəisə mövcud olaraq qalır və bunu emosional bağ təmin edir. Bu bağ informasiyanın həm hafizədə hidz olunmasına, həm də yenidən bərpa olunmasına kömək edən mühüm funksional faktor rolunu oynayır. Öz elmi fikirlərini sübut etmək üçün istedadlı psixoloq maraqlı bir təcrübə keçirir. O pasiyentlərinə “Ruhların Mühəribəsi” adlı naməlum (uydurma) Amerikan əfsanəsinə qulaq asıb daha sonra nəql etmələrini tapşırır. Aparılan təcrübənin nəticəsində müəyyən olunur ki, heç kim hekayənin gerçək məğzini yadda saxlaya bilmir. Hər bir pasiyent yadda saxlaya bilmədiklərinin, o cümlədən, naməlum və anlaşılmayan hissələrin yerinə öz etnik mədəniyyəti və mifik düşüncəsinə xas elementlərdən və hadisələrdən istifadə edərək hekayəni tamamlamağa çalışır. Bartler belə bir qənaətə gəlir ki, xatırlama passiv deyil, aktiv hadisədir. Mövcud sxemə uyğun gəlsin deyərək informasiya ya təhrif olunur, ya bərpa olunur. Onun fikrincə, bəşər övladı müntəzəm şəkildə mənə axtarır və xatirələr təcrübələrin nümunəsi deyil, rekonstruksiyanın nəticəsidir. Beyin xatırlamadığı və ya xatırlamağa çətinlik çəkdiyi durumlarda qırıq-qırıq boşluqları yalnız hansısa mənə kəsb etsin deyərək doldurur. Məhz buna görə də, onun pasiyentləri milli mənsubiyyətlərinə, arxetipik yaddaşlarına və doğma mədəniyyətlərinə uyğun gələn, bir sözlə, gördükləriylə, yaşadıklarıyla və təhtəşüurlarında hidz olunanlarla örtüşən elementlərdən istifadə edərək təhrif olunmuş, başqa sözlə desək, uydurulmuş mətn nümunəsi yaradaraq tələb olunan hekayəni nəql edirlər. Qəbul olunan yad informasiyaya mənə vermək üçün beyində bu proses baş verir. Buna bənzər hal yuxu prosesində də baş verir. Yuxusunu qırıq-qırıq görəndə hər bir insan onu danışarkən, ya da xatırlayarkən yuxusunda itən əlaqələri öz-özlüyündə məntiqə uyğun olaraq bərpa edərək xatırlayır. Yuxunu yuxu görəndə özünü məntiqi nizama salır. Bu isə Bartlerin rekonstruksiya nəzəriyyəsinin əsasında dayanan mənə axtarma prinsipi ilə əsəsləşir.

Yuxu haqqında ən önəmli neyrobioloji nəzəriyyə “Sintez və Hipotezisin Aktivləşməsi” nəzəriyyəsinə əsasən yuxu mütləq şəkildə hər hansı bir mənə daşıyıcısı deyil, beyinə elektrik ötürən impulslardır – nizamsız (və lazımsız) fikirləri və obrazları beynimizdən çəkib çıxarır. İnsanlar oyandıqdan sonra yuxunun davamı haqqda düşünür və bu istiqamətdə ona hansısa mənə qazandırmaq üçün sonunu uydururlar. Yuxuyla bağlı heyvanlar üzərində aparılan elmi araşdırmaların ən maraqlısı odur ki, məməlilərdən pişiklər və itlər insanlar kimi yuxu görürlər. Bu elmi qənaət somnologianın irəli sürdüyü prioritet fikri dəstəkləyir - yuxu mövcud fizioloji məqsədə xidmət edir və bədənin digər orqanları kimi onun da özünəxas funksiyası var. “Təhlükə Simulyasiya Nəzəriyyəsi”nə görə yuxunun beyinə təkamül üstünlüyü qazandıran bioloji müdafiə funksiyası var, dəfələrlə təkrarlanan təhdiddəci təhlükə hallarında yuxu neyro-koqnitiv mexanizmi gücləndirərək təhlükənin qavranmasına və dəf edilməsinə xidmət edir. Beyində limbrik sistemin bir hissəsi olan amiqdala nahiyəsi qorxu, əsəb, xoşbəxtlik, təəccüb kimi əsas emosiyalara, habelə, yaddaş və sağ qalma (xilas olma və yaşama) ilə bağlı arzulara nəzarət edir. Deməli, beynimizin amiqdala nahiyəsi emosional yaddaş və emosional reaksiyaların yaranmasını təmin edir və emosional olaraq ətrafımızdakı hər şeyi tanımağımıza kömək edir.

Hipokampus nahiyəsi baş vemiş hadisələrin xatırlanmasına yardım edərək, amiqdala o reallıqlarla əlaqəli olan emosional detalları qeyd edib saxlayır. Məsələn, öldürdüyü kralla bağlı tez-tez kabus görəndə Maqbetin beynində bu cinayətlə bağlı emosional detallar yuxuda illüstrasiya olunaraq xatırlanır: “Now o’er the half-world Nature seems dead, wickened dreams abuse. The Curtain’d dream”.

“Sleep in the affliction of these terrible dreams. That shake us nightly: better be with the dead. Whom we, to gain our peace, have sent to peace. That on torture of the mind to lie in restless ecstasy”.

“Qorxulu rüyaların vahiməsindən

Gecələr oyanıb tir-tir əsincə,

Qoy bu cahən mülkü od tutub yansın,

Yer göyə, göy yerə dəysin bir anda

Hər iki dünyamız tarumar olsun.

Bu ruhi əzabın sarsıntısından

Həyəcan içində qıvrılmaqdan,sa,

Tacını taxtını zəbt eyləyərək

Rahatlıq evinə göndərdiyimiz

Ölüylə bir yerdə qalmaq yaxşıdır” [6, s.672]

Freyd və Yunq yuxu haqqda olduqca maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər. Freydin nəzəriyyəsinə görə yuxu sıxışdırılmış hissələrin və basdırılmış arzuların təzahürüdür. Yunq isə iddia edirdi ki, yuxunun psixoloji anlamı fizioloji məqsədi qədər mühümdür. Yuxunun fizioloji mexanizmi bilvasitə kollektiv şüursuzluqla əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərir. Alimə görə, insanlarda müəyyən simvolların mahiyyətini anadangəlmə dərk etmə qabiliyyəti var və yuxularımız arxetipik yaddaşımızın təzahür formasıdır. Elə bu səbəbdən də, insan özü öz yuxusunu asanlıqla şərh edə bilir və irrosional olaraq onu beyində tamamlayır. Əqli mülkiyyət hesab olunan arxetiplər psixikamıza genetik pərçimlənib və bir çox halda yuxuların şərh prosesinde özünü bürüzə verir. Belə ki, əksər hallarda yuxular gələcəyə deyil, keçmişə işarə edir.

Hamımız informasiyanı fəal şəkildə emal edərək neyropsixoloji süzgəc vasitəsilə “şəxsiyyət”imizə ötürürük. Hər hansı bir mənənin psixoloji emalı (dərk edilməsi) yuxularımızda əks etdirilir və yuxunun idarə olunmasında rast gəlinir. Doroti Eqqana görə, yuxu üçbucaqlı istehsalatdır: 1) universal simvollar vasitəsilə aşkarlanan gizli mənə, şüurla əlaqəsi olmayan təqdim olunmuş materiya; 2) Yuxu görəndə mənəliyi və şəxsi vəziyyəti; 3) Yuxunun mədəniyyətlə əlaqəsi. [14, s.238]

Bu baxımdan deyərək bilərəm ki, Eqqanla Yunq həmfikir sayılırdılar. Yunq universal simvolların arxetiplər şəklində təzahür olunduğunu, Freyd “Yuxuların yozumu” əsərində yuxuya simvollarla şifrələnmiş semiotik proses kimi yanaşmağı tələb edir. Alim təkidlə bildirir ki, yuxuların mənəsi var və elmi mülahizələrində yuxudakı simvolları şərh edə bilmək üçün işarə sisteminin öyrənməyin zəruriliyindən bəhs edirdi.

Esxilin “Xoeforlar” əsərində nəql edilir ki, aşnası Egisflə birləşib ərini öldürən Klitemnestra yuxuda hamilə olduğunu və ilan dünyaya gətirdiyini görür. Klitemnestra yuxuda mərhəmətli ana simasıyla yeni doğulmuş övladına süd verir. İlan süd yerinə anasının qanını əmir. Yuxudan qan-tər içində oyanan Klitemnestra

o dəqiqə anlayır ki, ilan onu öldürmək üçün fürsət qovalayan oğlu Orestdi simvolizə edir.

Sofoklun "Elekta" faciəsində isə bu miflə bağlı fərqli bir versiya qeyd olunur - Klitemnestra yuxuda Aqamemnonu görür. Səfərdən yenidən qayıtmış əri başçılığını simvolizə edən dəyənəyini yerə çaxır. Dəyənək ağaca çevrilərək qol-budaq açıb elə sürətlə böyüyür ki, onu nəhəng kölgəsi bütün şəhəri qaranlığa bürüyür. Klitemnestraya görə bu qaranlıq ailələrini bürüyəcək təhlükəyə, yəni onların yeganə oğlunun Aqamemnonun yerinə keçəcəyini işarə edir. Gücü simvolizə edən dəyənəkdən pöhrələnmiş ağac Orestdir, o, hakimiyyəti Aqamemnonun əlinə alacaq!"

2. Bədii ədəbiyyatda yuxu və onun çoxfunsionallığının üzə çıxarılması

Ədəbiyyatda yuxu mifoloji mistifikasiyaya söykənir və birmənalı şəkildə milli inanclar sistemində dayanır. Antik dövr təfəkkürü yuxunu gələcəyi xəbər verən hadisə kimi dəyərləndirərək, onun bu missiyasına müqəddəs yanaşırdı. Elmi araşdırmalar təsdiq edir ki, ümumilikdə görülən yuxuların 38%i gerçək olur, lakin bu necə baş verir və nəylə əlaqəlidir hələ sirt olaraq qalır. Tarixin əski çağından bəri yuxuda "xəbərdarlıq" əsas motiv olaraq Allahla bəndəsi arasındakı ünsiyyəti rəmzi şəkildə təcəssüm etdirirdi. Yuxu vasitəsilə Yaradan yaratdıqlarına lazımı məlumatı ötürür və burada ilahi yanaşma əsrlərdir qorunub saxlanılmışdır. Yuxunu Allahın sözü kimi dəyərləndirən antik dövr fəlsəfəsi onun mistik və fəvqəltəbii gücünün olmasına inanaraq, yuxuyozumuna olduğundan daha artıq əhəmiyyət verirdilər. Qədim düşüncə yuxunu fatalizmin əlaməti sayılırdı. Məsələn, Sofoklun "Çar Edip" faciəsində Layın yuxusu və "Bilqamis" dastanında Bilqamsın yuxusu və s.

İslamda yuxu üç tipə ayrılır: Allahdan, nəfsdən və şeytandan gələn yuxular. Allahdan gələn yuxular gerçək olub, gələcəkdən xəbər vermə xüsusiyyəti daşıyır, nəfsdən gələn yuxular psixoloji gərginlikdən asılı olub, insanın daxili ruhi vəziyyətdən xəbər verir və nəhayət şeytandan gələn yuxular isə aldadıcı xarakterli olub, kabuslar və qarabasmalar şəklində təzahür olunurlar.

Qədim Mesopotomiyalılar e.ə V minillikdə gördükləri yuxuları gil lövhələr üzərinə yazır və gerçəkləşməsini gözləyərdilər. Dünya xalqlarının, demək olar ki, hər birində yuxu fərqli tərzdə, mifik inanclara dayanan etnik mədəniyyətlə əlaqədar özünəməxsus şəkildə yozulurdu. Homerə görə yuxular okeanın qaranlıq sahilləri boyu gəzinirlər və kabuslar (pis yuxular) fil sümüyündən düzəldilmiş qapıdan içəri daxil olduqları halda, gerçək yuxular buynuzdan düzəldilmiş qapıdan gəlirlər.

Evripid isə yuxuya nəzarət edən qardaşları Geyanın oğulları kimi təqdim edir və hamısını cin (əcinna) adlandırır. Hesioda görə gecənin, Ovidiyə görə isə yuxunun övladlarıdır. Lakin yuxu haqqında ətraflı mifə e.ə I minillikdə romalı Ovidinin *Metamorfoza* poemasında rast gəlinir. Niksin (Nyx (night) gecə) yatmağı sevən tənbel oğlu Hipnos (latınca Somnus) insanların yuxusuna müdaxilə etməyi sevmiş. Yuxu tanrısının bu məziyyəti övladlarına da siraət etmişdi. Səzsiz-hesabsız övladı arasında oğlu Morfey Allahların ismarıclarını yuxuda insanlara çatdırarmış. Hipnosun Morfeydən savayı kabus və qorxulu yuxu gətirən Fobetor, yalançı yuxu və illüziyaları gətirən Fantasus, gerçək yuxuları gətirən və heyvanların yuxusuna nəzarət edən İkelos adlı digər üç oğlu var idi. Bu haqda Ovidi "Meta-

morfoza" əsərində yazır: "Yuxuların şahı minlərlə oğlun – sözün əsil mənasında bir tayfanın atası idi və onların arasından kimi desən yamsılamağı bacaran yalnız birini-Morfeyi seçdi. Heç bir Yuxu (Oneyrlər) insanları yanılmaqda ona tay ola bilməzdi- nə onların səsi, nə yerisi, nə üzü - heç əhvalı belə... Çünki o, hər kəsin cismini və cildini, ələlxüsus da ən çox istifadə etdikləri sözləri dəqiqliyi ilə yamsılayırdı. Amma yalnız insanları!... " [9, s.11] Yeri gəlmişkən, Morfey (Morpheus) yunan sözü olub "forma" deməkdir, yuxulara şəkil verən və onları formalaşdıran mənasında işlənir.

Morfey və qardaşlarını hər kəs Oneyrlər (yuxular) çağırarmışlar. İri, qara qanadlara sahib Morfeyin gücü və iqtidarı qardaşlarından üstün idi. O, kralların, sərkərdələrin və Allahların yuxusuna nəzarət edə bilmək qabliyyətinə sahib idi. Anaları Pasiteya halüsinasiyalar ilahəsi, əmisi isə Tanatos (Hipnosun əkiz qardaşı) idi. Antik mətnlərə əsasən, günlərin bir günü Morfey xaş-xaş toxumları ilə dolu mağarada dərin yuxuya gedir və uzun müddət burada yatıb qalır. Morfi, xaş-xaş, yuxu üçlüyü assosiativ şəkildə bizə ağrıkəsicinin kəşfini xatırladır. Alman əcazçı Fridrix Serturner 1804-cü ildə tibb dünyasına gətirdiyi bu yeniliyi Morfeyin şərafinə Morfi adlandıraraq mifoloji mətnlərin bəşəriyyət tarixində oynadığı rolun əhəmiyyətliyi üçün önə çəkmiş olur.

Yuxu haqqında elm Neyrologiya adlanır. Tibbin və neyrobiologiyanın yuxunun tədqiqatına və müalicəsinə baxan sahəsi Somnologiya adlanır. Elmin gülü burunda bu sahəsi cəmi 60 ildir yaranıb. Yuxu araşdırmalar mərkəzinin yaradıcısı və atası hesab olunan amerikalı neyrofizioloq Nataniel Kleytman ötən əsrin sonlarına doğru yüzlərlə insan üzərində çoxsaylı tədqiqatlar apararaq yuxunun bəşər övladının həyatında olduqca əhəmiyyət kəsb edən fizioloji proses olduğunu vurğuladı.

Psixanalitiklərin fikrincə insan daxili təlatümlərinin həllini yuxuda axtarıb. Yuxuda ikən beynin hansı mərkəzlərinin fəalliyətdə olması və hansı funksiyaları icra etməsini araşdırarkən Harvard tibb mərkəzinin elmi araşdırmaları olduqca maraqlı nəticələr vermişdir. Belə ki, oyaq ikən qazanılmış kiçik motorikanın fəalliyəti (məsələn, hər hansı bir musiqi alətində çalan barmaqların hərəkəti) yuxu zamanı möhkəmlənərək vərdiş halı qazanır. Yuxu prosesi sonrası beynin qazanılmış yeni bilikləri idarə edən sinir mərkəzi, artıq mərkəzi sinirdən asılı olmayaraqdan avtomatik rejimdə işləməyə başlayır. Yalnız yaşla əlaqədar beynin işləmə funksiyası dəyişir. Əqli prosesə və düşünməyə vadar edilən beyin yorğunluq halında digər beyin mərkəzlərindən kömək istəyir, bir sözlə, digər mərkəzlərin bilik resurslarından faydalanır.

Beynin unikal quruluşu onun yaddaşda nəyi saxlayıb, nəyi unutmamalı olmasını mükəmməl şəkildə tənzimləyir. Yuxu zamanı dincələn beyin təmizlənmə prosesi yaşayır, beləcə, yuxu beyinə lazımsız informasiyaları silib atmağa və yaddaşı boşaltmaqda kömək edir. Somnoloq həkimlərin fikrincə uşaq yuxuda inkişaf edir. Bunu bir elmi əsası var – ləng yuxu zamanı insan orqanizmi boy artıran hormon ifraz etməyə başlayır. Böyüklərdə də bu proses eyni axarla gedir, lakin bu səfər ifraz olunan hormonlar boy artırmağa deyil, artıq immunitet sistemini kömək edir və toxumalarla hüceyrələrin yenilənməsi prosesinə yardımçı olur. Eyni zamanda mərkəzi sinir sisteminin inkişafı uşaqlarda parodoksal yuxunun azalmasına gətirib çıxarır. Sinir hüceyrələrinin bölünməsi dayananda parodoksal yuxunun həcmi mi-

nimum səviyyəyə düşür - təqribən sutkada 30 dəqiqə. Nəticə etibarilə, insan paradoksal yuxunu həyatının sonuna kimi bu həcmdə görməyə davam edir.

Yuxu sisteminin öndər tədqiqatçıları Nataniel Kleymən, Bil Demet, Yucin Azeriyskiy və Mişel Jüve apardıqları müfəssəl elmi araşdırmalar nəticəsində belə bir qənaətə gəlmişlər ki, yuxunun daxilində də, daxili bir proses var və mərhələlərdən ibarətdir. Belə ki, özlüyündə mürəkkəb proses olan yuxu iki daxili fazadan ibarətdir - ləng yuxu və tez yuxu (və ya paradoksal yuxu - biz bu zaman yuxu görürük). Tez yuxu zamanı beynimiz olduqca aktiv rejimdə işləyir, lakin kənar mühtdən tam təcrid olunur. Üstəlik yuxu zamanı yaddaş mexanizminin fəaliyyəti tamamilən dayanır, bu səbəbdən də görülən yuxunun yalnız az bir hissəsi yadda qalır. Müşahidələrin nəticəsində bəlli olur ki, insan oyanan kimi gördüyü yuxunun 90 %-ini 10 dəqiqə içində unudur.

Haruki Murakami yuxunun fizioloji mexanizminə metafizik çalar qatararaq, onu belə izah edir: "Mən ölümü yuxunun geniş forması kimi təsəvvür edirəm. Adi yuxudan daha da dərin yuxu kimi görürəm. Yuxu şüuru tamamilə blok edir. Ədəbi istirahət! Tam qısaqapanma."

"I had imagined death as an extension of sleep. A far deeper sleep than an ordinary sleep. A sleep devoid of all consciousness. Eternal rest. A total blackout." [17]

Ədəbiyyatda yuxu mövzusu araşdıran Albert Bequin (1901-1957) bu problemə labüd yanaşma istiqamətlərini bu cür müəyyənləşdirir: psixoloji, bədii və metafizik. Albert Bequinin fikrincə yazıcının yuxu prosesini əsərdə əks etdirməsinin səbəbi qəhrəmanın daxili aləmini, fikir və düşüncələrini oxucuya çatdırmaq məqsədi güdür. Bu psixoloji yanaşmadır və oxucu qəhrəmanın ruh halını dərk etsin deyər müəllif tərəfindən istifadə olunan bədii priyomdur. Bundan başqa, Bequinə görə bədii əsərdə verilmiş yuxu fraqmenti onu əks etdirənin (müəllif) psixi durumunu, nevrotik vəziyyətini, bir sözlə, ən intim düşüncələrini ifşa edən psixoxanaliz vasitəsidir. Burada müəllifin şüuraltı fikirləri təxəyyülü vasitəsilə inikas olunur. Bu anlamda yuxu həm müəllifi, həm də onun qəhrəmanın mənəvi aləmini açan açardır. Məsələn, Şekspirin "Yay Gecəsində Yuxu" komediyasında yuxu.

Albert Bequinə görə yuxu əsər daxilində düyn məqamı açan və ya açmağa təşviq edən, ortaya qoyulan problemlə birbaşa əlaqəsi olan intermedial vasitədir. Yuxuya bədii yanaşma əsərdəki əsrarəngizliyin və əsas intriqanın mahiyyətinin açılması məqsədini güdür. Məsələn, Hamletin yuxusu.

Yuxuya metafizik yanaşma özlüyündə müəllifin dünyanı necə dərk etməsini və bununla da dərk etdiyini necə əks etdirməsi ilə xarakterizə olunduğu üçün psixoloji məqamlarla səsleşir. Burada müəllifin hadisəyə reaksiyası və münasibəti bəlli olur. Beləliklə, yuxu müəllifin yaradıcılığının metaforası və onun psixoloji durumunun güzgüsü rolunu oynayır. Məsələn; həddən artıq içki alüdəçisi olan Edqar Allan Po əksər əsərlərində istifadə etdiyi qarabasmalar, qorxulu yuxular, halüsinasiyalar onun bilavasitə yaşayaraq qələmə aldığı psixoloji durumuyla əlaqədardır. Digər misal, Şekspirin Hamlet pyesində yuxuya dərin fəlsəfi yanaşması ritorik sualla ortaya çıxır: "Görəsən bu zavallı ölümlər yuxusunda nə görürlər." [6, səh.53]

Şerinin fikrincə, gündüz buxovlarından azad olan fantaziya yuxuda qıçlanmanı doğuran orqanın təbiətini və qıçığın öz xarakterini simvolik şəkildə

təsvir etməyə çalışır. [5, s.236] Məsələn, Kafkanın əsərlərində yuxu qəhrəmanın hazırkı psixoloji durumunu göstərən simvollarla təəcəssüm olunmuşdur.

Lotman Şerinin fikriylə bir qədər razılaşıb və semiotik yanaşma irəli sürür: "Yuxu simvolik güzgüdür və hər kəs öz dilinin ifadə tərzini burada götürür. Yuxu sözün əsl mənasında işarədir, yuxunu var olmasını bilən insan dərk edir ki, o mövcuddur amma bilmir o necədir?!" [11, s.126] Lotmanın fikrincə, yuxu onun görünlən ünsiyyət qurmağa qadirdir. Çünki yuxu insanla elə bir dildə ünsiyyətə girir ki, bu hadisənin dərk olunmasında tərcüməçiyə ehtiyac duyulmur. Yuxunun interpretasiyası yalnız onu görəni tərəfindən həyata keçirilir və qeyri-şərtsiz yuxu dilsiz dillə öz izahını beyinə çatdırır. Məsələn, Qazan xanın yuxusu...

Gerçək dünyanın qeyri-gerçək dünyadan (yuxu) keçirib onun dərkini təmin etmək yuxunun invariantı təşkil edir. Yuxu gerçək olmayanla gerçək olana təsir etmək iqtidarına sahib simvolik substansiya, fərdi təəcəssuratlarımızın məcmusu, şüuraltı düşüncələrimizin təzahürüdür. Aristotelə görə yuxu "həyat və qeyri həyat arasında"ki vəziyyətdir.

Yuxu bədii priyom olaraq mətn daxilində mətn strukturuna sahibdir. Müəllifin öz əsərində yer verdiyi yuxu əsərlə əlaqəli, fəqət müstəsna xarakterə sahib ayrıca mətndir. Yuxu əsərin daxilindəki daxili mətn olaraq əsərin gedişatına nüfuz etməyə qadir assosiativ vasitədir. Əsərdə yuxu motivlərinə yer verilməsi istisnasız hansısa məqsədə xidmət edir və daşdığı sətərlə mənə ilə əsərdəki ziddiyyətlərin üzə çıxarılmasına şərait yaradır. Bu anlamda yuxu bədii priyomdur - oxucuya müəllifin tapmacasını tapmaqda kömək edən semiotik vasitədir. Məsələn, Borxes "Yuxu görəni iki adamın hekayəsi" ndə olduqca maraqlı bədii priyom edir. Hekayə Qahirədə yaşayan bir nəfər əncir ağacının altında mürgü vurarkən yuxusunda xəzinə görməsi və onu tapmaq üçün yuxuda eyham olunan yerə (İsfəhana) getməsi ilə başlayır. Təsədüfən polis tərəfindən tutulan bu şəxsəndə burada niyə gəlmisən soruşduqda, yuxu gördüyünü və xəzinə dalınca gəldiyini deyir. Onu axmaq hesab edən polis məmuru gülümsəyərək ona deyir ki, o da tez-tez yuxusunda Qahirə şəhərində, bir həyat evinin bağçasındakı əncir ağacının altında xəzinənin olduğunu götürür və yuxuda ona deyilir ki, gedib bu xəzinəni tapsın. Polis belə cəfəngiyyatlara inanmağın düzgün olmadığını vurğulasa da, bəlli olur ki, xəzinə hekayənin qəhrəmanının düz elə yaşadığı evin həyatdəymiş. Deməli, xəzinənin yerini bilmək üçün polisin yuxusunu bilmək lazım imiş. Magik realizmin atası məhz bu qədər mükəmməl şəkildə reallıqla irrealıq arasındakı sərhədləri qaldırır və bu, magik reallığı həqiqi reallıq olaraq dərk etməmizə şərait yaradır. Borxes yaradıcılığında realist estetika paradoksal olaraq mistik elementlərlə öz təzahürünü tapır və əsərin struktur-funksional təhlildə yuxunun mahiyyətinin dərk edilməsi başlıca rol oynayır. Bu anlamda, yuxu Borxesə öz təkrarolunmaz üslubunu yaratmaqda yardımcı vasitə olaraq xidmət edir.

Səbəbi hələ elmə məlum olmasa da, əksər hallarda görülən yuxular tərsinə çıxır. Mifoloji düşüncəmizdə də artıq əsrlərdir qəbul olunmuş simvollar var ki, açmasını hamımız bilirik, məsələn, ölüm-həyatı, xəstəlik-sağalmağı, yıxılmaq-yüksəlməyi və s. bildirir. Bədii ədəbiyyatda bu tip yuxu nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Onlar arasında ən məşhuru Homerin İlliada poemasında Aqamemnonun aldadıcı yuxusudur. Zevs aldadıcı yuxu göndərərək Aqamemnonu Troyaya hucum etməyə təşviq edir.

Deyilənlərə görə, Dante “İlahi Komediya” və Meri Şelli “Frankeşteyn” əsərlərinin ilkin ideyasını gördükləri yuxudan bəhrələnərək yazmışlar.

Bədii ədəbiyyatda yuxu fizioloji hadisədən çox, psixoloji hadisə kimi qiymətləndirilir. Məhz buna görə də hər bir bədii əsərdə yer alan yuxu hansısa psixoloji problemin araşdırılması üzərinə təqdim olunur. Bəzi hallarda yazıçı yuxunu deyil, yuxu prosesini əks etdirərək qəhrəmanın mənəvi-ruhani vəziyyətini təsvir etməyə çalışır.

Bir daha qayıdaq Murakaminin hekayəsinə. “Yuxu” hekayəsinin 17 gün sərasər yata bilməyən qəhrəmanı “Anna Karenina” oxuyaraq zamanını keçirir ki, bəlkə yuxusu gələ, amma nafilə, yuxu tutmur ki, turmur. Burada yazıçı hansısa yuxu fraqmentindən çox yuxunun bir proses kimi insan həyatında rolunu araşdırmağa çalışmışdır və özünüdərk problemini qabartmışdır. Burada protaqonist yuxusuzluğu sayəsində gerçək məni tapmağa çalışaraq etməli olduqlarını deyil, etmək istədiklərini edərək zamanı doldurur. Murakami yuxu mövzusunda müraciət edərək yuxunun özünüdərk və özünüdərk istiqamətində rolunu vurğulayır və bu prosesini bədii estetik fonda təcəssüm etdirərək eksiztensial problemlərin hipper-reallıqla əlaqələndirməyə nail olur.

Mətn daxilində yuxunun struktur funksional xüsusiyyətlərini araşdırarkən qarşımıza daha bir maraqlı məqam çıxır: yuxu görənlər yalnız özü haqda yuxu görür və demək burada müəllif öz qəhrəmanına yuxusunun müəllifi olmaq hüququ verir, belə çıxır ki, yazıçı qəhrəmana, qəhrəman yazıçıya çevrilir. [14, s. 196]

Yuxunun bədii əsərə vermək istədiyi məna sırf onun sonluğu ilə bağlıdır. Oxucunun yuxudan istifadə etməsinin səbəbi və yuxunun bətnində gəzdirdiyi ən mühüm və ən əsrarəngiz məqam, əksər halda yuxunun son fraqmentində təqdim olunur. Adətən əsərdə yuxunun bitdiyi nöqtədən hər şey başlayır. Daxilindəki dinamika ilə yuxu mütləq şəkildə hadisənin davamını gətirir. Burada yuxu pəncərə rolunu oynayır, əsərin qəhrəmanına problemin həllində kömək edən məna axtarma funksiyası daşıyır. Hətta əsər yuxu ilə bitmə belə, bu əsərin oxucunun beynində davam etməsinə və olub-bitənlərə dolğun məna qazandırmasına rəvac verir. Bu, açıq final poetikasında mümkündür.

Əsərlə bilavasitə əlaqəsi olmayan və onun gedişatına təsir etməyən yuxu fraqmenti statik xarakter daşıyır, bu oxucunun vaxt itkisindən başqa heç bir şey deyil. Müəllifin təqdim etdiyi yuxu fraqmental xarakterli, qısa olmalıdır ki, real həyat yuxusu ilə səsleşsin. Çünki real həyat yuxusunda yuxu görənlər unuduğu boşluqları özü uyduraraq tamamlayıq. Yuxarıda qeyd etdiyimiz Bartlerin rekonstruktiv nəzəriyyəsində bunu ətraflı izah edir. Lakin bədii əsərdə qəhrəmanın öz yuxusunun davamını uydurması prosesi mümkünsüzdür. Bu məqamda müəllif yenə dövrəyə daxil olmalı və qəhrəmanın yerinə bunu həyat keçirməlidir.

H. Hesse yuxu mövzusunda kifayət qədər tədqiq etdikdən sonra Freydin “halüsinativ doyumusuzluq” konsepsiyası ilə razılaşıb və qeyd edir ki, həqiqətən də yuxu insanlara azadlıq hissi bəxş edir. İnsan yuxuda olduğu qədər gerçək həyatda sərbəst ola bilmir. Mifoloji düşüncəmizdə və folklor qaynaqlarımızda yuxunun ölümə bənzədilməsi dini anlamda məhz azadlığa qovuşmağı prinsipi ilə səsleşir. Ölümün və yuxunun insana qazandırdığı metafizik sərbəstlik psixoloji rakursdan öz elmi təsdiqini bu cür tapmışdır.

Yuxunun sərbəstliyi daxilində bu sərbəstliyi bizə bəxş edən təhtəşüurumuz Freydin təbirincə desək, sıxışdırılmış hisslərimizi inikas etdirir. Lakin insan rasional olaraq dərk edir ki, yuxuda idarə olunur. Təhtəşüurumuz isə yeganə sistemdir ki, özü özünü idarə edir. Ona nəzarət edən və ya idarə edən heç bir orqan yoxdur. Hətta kainatın ağası uca Allah belə təhtəşüuru idarə edə bilmir.

Təbiətdə baş verən bütün hadisələr Yerin Günəş ətrafında fırlanması ritminə uyğun həmahəng şəkildə baş verir və burada baş verən hər bir hadisə bir-biri ilə əlaqəli olub, ümumi bir məqsədə xidmət edir - kainatın idarə olunmasına. İnsan orqanizminə xas hər bir proses isə bəşəriyyətin ən ali varlığı olan insanın bioloji və rasionel inkişafına xidmət edir. Yuxu psixikamızın məhsulu olaraq fizioloji və psixoloji inkişafımızda mühüm rol oynayan mental prosesdir. Freydin iddiasına görə, yuxunun insanların arzu və istəkləri ilə sıx əlaqəsi var. Alim yuxugörməni arzu ifadəçisi kimi təqdim edirdi. Gəlin razılaşıq ki, folklor qaynaqlarımızda bu fikir çox öncədən atalar sözləri və zərb məsələlərimizdə əks olunmuşdur. Məsələn, “ac toyuq yuxusunda darı görür”. Aydın məsələdir ki, yuxugörmənin mahiyyəti sırf insanın psixoloji durumu ilə əlaqəlidir.

İbtidai inanclar sistemində yuxu simvollarla şifrələnərək və hər bir etnosun ənənəvi mədəniyyətinə xas interpretasiyaya məxsusdur. Yuxugörməni əmələ gətirən psixi durum daxili təlatümlərlə əlaqədar olub, keçmişlə bağlıdır. Maraqlıdır ki, yuxuda keçmiş zaman yoxdur, yuxu ya indiki zamanı əks etdirir ya gələcək zamanı xitab olunur. Bu prinsip ədəbiyyat sahəsində də öz əksini tapmışdır. Keçmiş əks etdirən yuxu fraqmenti belə hadisələrin hazırkı gedişatına və ya gələcək müqəddəratına təsir etmək amalı daşıyır.

Bədii əsərdə yuxu sırf psixoloji missiya daşıyır və məqsədli şəkildə verilmiş mətn daxilində mətdir; xülasə, lazımi fikri ötürmək üçün müəllif lazımi fraqmenti qeyd edir, əks halda yuxu əsərə yalnız çaşqınlıq qazandıra bilər. Bu baxımdan, əsərdəki yuxu real həyat yuxusunun imitasiyası ola bilməz. Ona görə ki, biz hər gün gördüyümüz yuxu hansısa məqsədə xidmət etmir və etsə belə, biz onu tam dərinliyi ilə dərk etmirik. Gerçək həyatda yuxu gündəlik, adi hadisə kimi dəyərləndirilsə də, bədii əsərdə yuxu qeyri-şərtsiz dərinləndirilməlidir ki, qəhrəmanın onu niyə görməsi bir anlam qazansın.

Yazıçı təqdim etdiyi yuxunu əsərdə başlıca konfliktin açılmasında yardımçı element kimi təqdim edir. Bu anlamda yuxu, hadisələrin bədii həllini tapmasına təkan verən bədii epizod, məntiqi araşdırmaların açardır. Digər cəhətdən müəllif yuxu fraqmentlərindən əsrarəngiz və müəmmal məqamları aşkarlanmaq üçün istifadə edir.

İnsanın mənəvi-ruhani vəziyyətindən xəbər verməsi yuxunun actual mövzu olaraq antik dövrdən bu günümüzə kimi ədəbiyyat sahəsində işlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə bir qənaətə gələ bilərik ki, yuxu insan həyatında olduqca önəmli fizioloji proses olmaqla yanaşı ədəbiyyat aləmində eksiztensial problemləri təcəssüm etdirən mühüm bəbii priyomdur. Müəllifin və qəhrəmanın psixoloji durumunu sərgiləyən yuxu oxucuya müəllifin münasibətini aşkarlayan simvoldur; müəllifin hermetik məqsədlərinə oxucuya çatdırılan bədii vasitədir. Ədəbiyyatda yuxuya fəlsəfi yanaşma, fizioloji yanaşmanı üstələyərək insanın mövcudluğunun ən dərin qatlarına nüfuz etməyə nail olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Borxes X.L. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyat, 2014.
2. İsmayılov F. Şüür və bişüür. Bakı: Vəşəri problemlər, 2010.
3. Freyd Z. Yuxuların Yozumu. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2014.
4. Freyd Z. Bir İllüziyanın gələcəyi. Bakı: Xan Nəşriyyatı, 2015.
5. Nəbiyev A.M. Folklorada Fasiləsiz Transfer və yuxu paradıqmaları. Bakı: "Elm və Təhsil", 2011.
6. Şekspir V. Seçilmiş Əsərləri. İki cildə, I c., Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004.
7. Бурешова О., Буреш Я. Физиология непосредственной памяти // Вопросы психологии, 1963, №6 с.56-63.
8. Веин А.М., Наменецкая Б.И.- Память человека, М.: Наука, 1973.
9. Дантес А. Фолклор: семиотика и или психоанализ. Перев. с английского. Сост. А.С. Архетипова. М.: Восточная литература, 2003.
10. Федунина О.В. Русский роман первой трети XX в. в контексте традиции // Поэтика сна, 2013, №7, с.190–196.
11. Лотман Ю.М. Сон – семиотическое окно // Семиосфера, 2000, № 2, с. 123–126.
12. Лосев А.Ф., Сонкина Г. А., Тахо-Годи А.А., Тимофеева Н.А., Черемухина Н.М., Античная Литература, М.: Учпедгиз, 1963.
13. Смирнов А.А Психология запоминания. М.: Просвещение, 1996.
14. Eggan, D. Hopi dreams in cultural perspectives, in Grunebaum and Gallois, eds., The dream and human societies. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1966.
15. Holland N.N. Foreword: The Literarity of Dreams, the Dreaminess of Literature // The Dream and the Text: Essays on Literature and Language/ ed. by C. Sch. Rupprecht. Albany, N.Y., 1993, v.15, No 7, p. 78-82.
16. Kelly, B. The Wilderness of Dreams: Exploring the Religious Meaning of Dreams in Modern Western Culture, SUNY Series in Dream Studies, State University New Yorkpress 1994.
17. Murakami H. The Elephant Vanishes, A. Knof press, 1993.
18. Weldhorn M. The dictionary of literary themes and motifs // New York: Greenwood, vol. I, No I, 1998, p. 406-414.
19. Yung, C.G., Two Essays on Analitical Psychology. Translated by R. F. C.Hall // Princeton University Press, v.X, No II, 1996, p. 62-63.
20. www.greekmyth-greekmythology.com/ the God of Dreams Morpheus
21. https://teenachumber.com/tag/haruki-murakami-story-sleep/

Summary**Usage Peculiarities of the Dream Vision as a Literary Device**

The paper deals with dreams as a cultural memory and traces of our mythic thoughts. Being product of brain's mental process dreams have multiple functions in the development of our psyche system. In literature dreams are used for deciphering the character's inner mood and author's attitude to events. At this point the dreams have crucial mission within literary work. Fragments of dream can be referred as text inside a text. In the field of literature psychological aspects of dreams are more illustrated than physiological one.

Резюме**Особенности применения сновидений как литературный прием**

В статье сновидение рассматривается как культурная память и след наших мифических мыслей. Будучи продуктом умственных процессов мозга, сны имеют многообразную функцию в развитии нашей психической системы. В литературе сны используются для расшифрования внутреннего мира персонажа и отношения автора к событиям. С этой точки зрения, сны имеют чрезвычайно важную миссию в литературных произведениях. Фрагменты сновидения можно отнести как текст внутри текста. В литературоведении проиллюстрирован более психологический аспект сновидений, чем физиологический.